

Тетяна Заболотна
(Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ (за матеріалами преси)

Дана стаття присвячена висвітленню соціальної політики місцевої окупаційної влади у Києві в початковий період окупації. Розглянуто міські владні структури й організації, що відповідали за надання допомог та види останніх. З'ясовано інформаційний потенціал газет «Українське слово» й «Нове українське слово» для вивчення соціальної тематики. Доведено, що соціальні заходи місцевої влади мали спорадичний характер, допомога надавалася незначній частині киян.

Ключові слова: соціальна політика, періодична преса, «Українське Слово», «Нове Українське Слово», Київська міська управа, Червоний Хрест, Друга світова війна, нацистська окупація.

Війна й окупація спричинили глибоку соціальну кризу, внесли суттєві корективи в повсякденне буття містян і змусили їх шукати шляхи виживання в складних умовах політичної та економічної нестабільності. З'явилася низка соціально незахищених категорій — військовополонені, біженці, сироти, інваліди, люди похилого віку, жебраки тощо, які самотужки не могли подолати гуманітарну катастрофу і потребували соціальної допомоги.

Мета дослідження — за матеріалами окупаційної періодики висвітлити побутове життя соціально незахищених категорій киян у роки нацистської окупації та діяльність міських органів влади у соціальній сфері.

Основне джерело — київські окупаційні газети «Українське слово», «Нове українське слово». Для підтвердження або спростування наведених у періодиці даних використані документи Державного архіву Київської області й спогади очевидців.

Окремі питання з соціальної тематики періоду нацистської окупації були проаналізовані у вітчизняній та зарубіжній історіографії¹, роль преси як історичного джерела також ретельно досліджена², однак спеціально діяльність Київської міської управи у соціальній сфері за матеріалами окупаційної преси не вивчалася.

Хронологічні рамки дослідження обмежені початковим етапом окупації. Цей період характеризувався налагодженням діяльності основних галузей життя м. Києва. Означені заходи ініціювалися переважно місцевою адміністрацією та громадськістю. До 14 грудня 1941 р. Київ фактично перебував під німецькою військовою владою. Коли ж відбувся перехід управління до цивільної адміністрації почалося згорання будь-якої діяльності, здійснюваної українцями, а особливо тієї, що мала національне забарвлення або була спрямована на підтримку місцевого населення. Яскравим індикатором тогочасних політичних процесів стала окупаційна преса. Для характеристики окремих процесів і явищ залучено інформацію 1942 р.

Зарадити киянам у вирішенні їх повсякденних проблем намагалися працівники місцевих органів влади, зокрема міської та районних управ. До певної міри впроваджені місцевим управлінням заходи можна розглядати як своєрідну соціальну політику. Під останньою ми розуміємо дії міської влади спрямовані на усунення крайніх проявів економічної нестабільності, спричинених німецько-радянською війною та нацистською окупацією.

Взагалі соціальна політика передбачає забезпечення добробуту громадян, поліпшення умов праці й побуту, зростання якості життя. До останнього належить характер зайнятості, житло, рівень освіти, розвиток соціальної інфраструктури (громадське харчування, медичні, освітні, культурні, спортивні заклади, тощо). Основні соціальні гарантії держави полягають у забезпеченні життєвого мінімуму городянам, які опинилися за межею бідності й сприяттні їх виживанню у кризових соціально-економічних умовах, окрім того влада гарантує мінімальну зарплату для працюючих, та мінімальну пенсію для людей похилого віку, інвалідів тощо. Однак про такі заходи доречно говорити у мирний час. А якою мала бути соціальна політика під час війни, якщо вся попередня система соціального захисту була знищена, а галузі цієї сфери: освіта, охорона здоров'я, культура зазнали непоправних руйнувань. Та й держави по суті не було. Існувало утворення колоніального типу. Окупанти дозволили окремі акції соціального спрямування, розраховуючи таким чином вплинути на лояльність населення. Проте вирішення більшості проблем покладалося на місцеву владу, при цьому остання позбавлялася переважної кількості ресурсів, які вилучалися на користь Третього Райху. Отже, слід говорити не про повноцінну соціальну політику, а про окремі спорадичні заходи соціального характеру. Основні завдання у цій царині в окупованому Києві мав вирішувати відділ суспільної опіки міської управи. Передбачалося надання соціальної допомоги нужденним категоріям містян. До останніх тогочасна влада віднесла дітей-сиріт, інвалідів, пенсіо-

нерів, погорільців, родини репресованих радянською владою. З 1942 р. з'явилася ще одна група киян, якій надавали допомогу — родини тих, хто виїхав на роботу в Німеччину. У підтримці нужденних категорій населення брали участь громадські та добровільні організації.

Вищезазначеним містянам надавали грошову допомогу (у вигляді призначення пенсій чи одноразових виплат), продовольство, талони для харчування у спеціалізованих їдальнях, одяг, предмети домашнього вжитку тощо. Зазначені заходи афішувалися в окупаційній пресі. «Відділ суспільної опіки, що створений при Київській міській управі, вирішує тепер багато питань важливого державного значення. Основне з них — це опіка над інвалідами, потерпілими від війни українськими громадянами та подання їм матеріальної допомоги. Зроблено в роботі перші кроки: провадиться реєстрація інвалідів, подається допомога старим визначним українським діячам. Одноразово з цим відділ опіки допомагає бідному українському населенню, що потерпіло від пожеж»³. «Відділ суспільної опіки міської управи провів чималу роботу в справі допомоги погорільцям, родинам репресованих за советів українців та бідним. 409 чол. забезпечені одягом, взуттям, паливом, талонами до їдальні, меблями тощо»⁴. «За січень і лютий [1942 р.] відділ суспільної опіки видав грошової допомоги на суму 137.400 крб. і на 48.640 крб. безкоштовними обідами»⁵.

На районному рівні здійснення роботи з соціально незахищеними категоріями покладалося на інспектури соціальної опіки, що переважно склалися з 1–3 осіб — власне інспектора опіки, бухгалтера, скарбника-рахівника⁶. Зазначена структура закладів соціальної допомоги була реорганізована в жовтні 1942 р. Відділ суспільної опіки Київської міської управи (*дали* — КМУ) та районні інспектури були ліквідовані, а усі питання допомоги соціально незахищеним категоріям зосереджувалися в Київському комітеті допомоги, тільки сектор допомоги родинам «остарбайтерів» перепідпорядковувався підвідділам праці адміністративних відділів Міської та районних управ⁷. До зазначених організаційних змін містяни зверталися із заявами за допомогою безпосередньо до голови міської управи, чи у відділ суспільної опіки та районні інспектури. У більшості випадків від прохачів вимагали надати довідки про матеріальний стан, склад родини тощо. При потребі призначалося обстеження побутових умов життя заявника, за результатами якого складався акт й ухвалювалося рішення про виділення допомоги або відмову в її наданні. Наприклад, до Володимирської райуправи за період від 15 листопада 1941 р. до 7 березня 1942 р. надійшло 307 письмових заяв на видачу одноразової допомоги, з них обстеження здійснювалося у 278 випадках. Видано грошової допомоги 40 особам (на загальну суму 2075 крб.).

12 особам надали паливо за рахунок райуправи (на загальну суму 212,50 крб.); видано допомогу на поховання 9 киянам (на загальну суму 1324 крб.), обідами 70 містянам (на загальну суму 3.126,10 крб.). Для дітей було виділено 172 обіди безкоштовно через дитячі їдальні (на загальну суму 3724 крб.). Вміщено до будинку інвалідів — 3 особи, до будинку дітей-сиріт — 12, до дитясел — 3. Інспектура організувала та відкрила 2 дитячі їдальні (на 300 дітей), 2 дитячі їдальні для дітей-сиріт (на 288 і 200 осіб). Від Всеукраїнського Комітету взаємодопомоги районна інспектура одержала 3750 крб. для безкоштовного харчування дітей-сиріт у спеціалізованих їдальнях. Було обстежено матеріально-побутові умови 360 дітей, з яких задоволено в рахунок цих грошей 172 особи. В районі виявлено 268 осіб, що потребували допомоги харчами (інваліди-пенсіонери, родини репресованих). Від 153 мешканців району (пенсіонерів, інвалідів, родин репресованих, військовополонених) надійшли заяви щодо сприяння в отриманні палива, одягу та взуття. З них надали паливо 81 особі, одяг — 24 особам, зроблено обстеження й винесене клопотання про надання безкоштовного лікування 12 особам. Відмовлено в допомозі 28 особам (19%)⁸. Зрозуміло, що районна інспектура соціальної опіки надавала допомогу, зважаючи на обмежені ресурси, незначній частині населення. Адже на жовтень 1941 р. в районі мешкало 29 тис. осіб⁹. З упевненістю можна сказати, що більшість з них перебувала в скрутному матеріальному становищі, але тільки одиниці зверталися за допомогою, розуміючи, що міська влада не здатна вирішити таку величезну кількість проблем та задовольнити навіть елементарні потреби містян в їжі, житлі, одязі, паливі тощо. Наприклад, за даними міського й районного відділів суспільної опіки на квітень 1942 р. близько 10 тис. осіб потребували допомоги. Газети продовжували спекулювати на очікуваннях киян, декларуючи, що сума відпущених коштів для безплатного харчування в спеціалізованих їдальнях зможе повністю охопити все бідне населення міста¹⁰. Однак, зрозуміло, що виявлена кількість нужденних не відповідала дійсності, а владні структури не гарантували, що виділення коштів буде відбуватися в належні терміни, в повному обсязі.

Містяни, які незважаючи ні на що, зверталися за допомогою у відділ суспільної опіки КМУ, були незадоволені організацією роботи в ньому. «Всілякому відомо[,] яка велика кількість населення міста Києва постраждала від пожеж та інших знущань жидо-більшовицької зграї. Безліч голих, босих і голодних людей щоденно звертається до Відділу Суспільної Опіки Київської міської Управи, поміж ними і ті, що раніш існували на мізерну пенсію. Вся ця людність скупчується в такій кількості, що коли б приділити кожному принаймні п'ять хвилин, то треба було б для прийому призначити з півсотні осіб, а то й більше. ... Що ми

бачимо на ділі? Для прийому та задоволення таких прохачів призначено всього дві особи, це Завідувач Відділу Суспільної опіки, та його Заступник і дуже рідко буває[,] щоб вони обидва приймали, а сильніші, які ліктями проб'ють собі шлях до кабінету, або які мають при собі папірці від знайомих або впливових осіб. Всі ж останні вистоюють в чергах з ранку до вечора, плачуть, кричать, когось проклинають[,] а прийому та потрібної допомоги, не доб'ються. Приходять на другий день[,] але мають ті ж сумні наслідки. Що ж роблять ті особи[,] яких приділено керувати справою допомоги цим мученикам? Чи вони сигналізують, кому належать, що таке тяжке становище? ... Мабуть ні. Такого щось непомітно. А щоб мати час для якихось ще й службових справ, то для прийому прохачів з «протекціями» вони вивісили на дверях об'яву, що прийом провадиться лише по «ЧОТНИХ» днях (в Україні але не по-українському), а чи доживе постраждавши та нужденна людина до цього «чотного» дня без потрібної допомоги, їм до цього мало діла, бо вони ситі, теплі, ще й хорошо зодягнені (мабуть у жидівські покидьки, якими вони зараз розпоряджаються, нібито для допомоги бідним)...»¹¹. Зрозуміло, що були чиновники, які зловживали своїм службовим становищем і збагачувалися на горі та стражданнях інших. Однак, було й чимало таких, хто дійсно вболівав за свої справу та за життя мешканців окупованого Києва, намагаючись їм допомогти.

Одразу з початком окупації Києва виникла серйозна продовольча проблема. Перспективи киян у цій царині були визначені в одному з інструктивних документів ОКВ, датованому 2 грудня 1941 р., за яким постачання населення великих українських міст взагалі не передбачалося¹². У таких умовах самозабезпечення продуктами харчування стало запорукою виживання в роки окупації. Міські органи влади вживали окремих заходів для стабілізації ситуації у продовольчій сфері, зокрема шляхом запровадження карткового постачання відкриття спеціалізованих їдалень та налагодження завезення продуктів з навколишніх сіл. «Щоб забезпечити постачання населенню Києва картоплі та овочів, голова м. Києва п. Багазій наказав мобілізувати весь наявний у Києві гужовий транспорт. Всі власники коней, як організації[,] так і приватні особи, мусять привезти до Києва з районів області, радіусом за 100 кілометрів на кожну однокінну упряжку по тонні, а на двокінну — по півтори тонни овочів...»¹³.

У періодичній пресі декларувалися активні заходи міської управи в цій сфері. Вже 7 жовтня 1941 р. було оприлюднено зразок хлібної картки, яку домоуправління та домовласники мали видати кожній родині. На звороті продуктового абонементу продавець мав щодня ставити дату отримання хліба¹⁴. Проте жодним словом не згадувалося як про перед-

бачені норми забезпечення по хлібній картці, так і про те, що хліб не видавали тижнями. Із записів киянки І. Хорошунової відомо, що вперше хліб за картками вона отримала 10 жовтня 1941 р. Початкова норма складала 200 г на особу, незалежно працююча вона чи ні. Прикріпили по 11 вулиць до кожного магазину. «Тому черги з раннього ранку. І багато хто йде без хліба. І хліб за минулий день пропадає»¹⁵. А вже через кілька днів вона записала до свого нотатника таке: «У нас починається справжній голод. Хліба немає. ...Купити дотепер нічого не можна. Магазины всі закриті. А на базарах селяни міняють продукти вже тільки на зовсім нові речі»¹⁶. І далі: «Виявляється, сто грамів хліба — це величезна порція. Останній хліб дали 30-го числа [жовтня 1941 р.] по двісті грамів. Обіцяли п'ятого, але не дали»¹⁷. Зі слів Г. Лук'янової, хліб у листопаді дали три рази по 200 г на особу, коштував він 13 копійок за 100 г., був із значною домішкою гороху¹⁸. 14 грудня 1941 р. вона записала в щоденнику: «Хліб останнім часом видають два рази на тиждень по 200 грамів на душу, а працівники установ, крім того, мають на тиждень 1,5 кг»¹⁹. Як видно, передбачені норми постачання за картками були мізерними (200 г хліба на тиждень або близько 29 г на день, але й цього не видавали регулярно). Більш-менш вдалося стабілізувати ситуацію з постачанням хліба тільки в другій половині 1942 р., коли середня денна норма хліба за картками зросла до 1500 г. Але таке збільшення характеризувалося значним зниженням якості хліба, що підтверджувалося зростанням кількості захворювань серед киян унаслідок споживання продуктів з різноманітними неїстівними домішками²⁰.

Хлібні картки перетворилися на надійний засіб реєстрації місцевої людності, що давав змогу окупаційній владі з'ясувати соціально-вікову структуру київського населення та можливості з його експлуатації. Для отримання продуктового абонементу, наприклад, безробітним чоловікам та їх родинам необхідно було надати картки біржі праці з відповідними відмітками про явку у встановлені дні²¹, а дітям шкільного віку — відповідні довідки з навчальних закладів²². Інколи хліб видавали не за картками, а за списками, повідомляючи через оголошення в пресі категорії киян, яким передбачалося надання хліба. Так 23 лютого 1942 р. об 11 годин на Київській біржі праці мали безкоштовно отримати хліб каліки — жінки й діти з ампутованими ногами або руками, а чоловіки — від 45 р.²³. З тексту повідомлення зрозуміло, що каліки-чоловіки віком до 45 р. мали працювати й не могли розраховувати на отримання безкоштовних продуктів харчування.

Соціально незахищені категорії киян постійно потерпали від голоду. Щоб хоч якось врятувати їх міська влада організовувала їдальні, де незначна частина нужденних могла приглушити відчуття голоду на кілька

годин рідким супчиком, інколи з шматочком хліба. Середня вартість обіду в спеціальних закладах громадського харчування складала 1,1–1,7 крб. Звичайно кількість обідів за такою ціною була обмежена, оскільки їдальні не отримували від міської влади передбачених грошей. Районні відділи посилались на те, що в них немає необхідних коштів і лише частково покривали передбачені витрати. Однак у пам'яті киян молодшого віку закарбувалося, що так їдальні були. Наприклад, А. Кузнецов зазначав, що Куренівська районна управа відкрила їдальню для дітей, які голодували, у приміщенні колишнього дитсадка. Діяла вона всю зиму 1941–1942 рр. Для дітей готували переважно страви з пшона²⁴.

Декларуючи активні дії місцевої влади у продовольчій сфері, заступник завідувача відділу торгівлі КМУ на початку грудня 1941 р. І. Нещадим змальовував перспективи киян у продовольчій сфері, які надалі так і не були втілені в життя. «За останній час міська управа, торговельні й кооперативні організації при найширшій допомозі й підтримці комісара міста п. Муса провели значну підготовчу роботу щодо дальшого поліпшення постачання населенню продуктів і товарів широкого вжитку. Внаслідок цього мешканці столиці через кооперативні крамниці двічі на тиждень регулярно одержуватимуть по 200 грамів хліба на кожного їдця. ... Що ж до мешканців, які працюють на підприємствах або в установах, то ті на місці своєї роботи додатково матимуть ще по півтора кілограма хліба на тиждень. Отже, кожний працюючий на сім днів матиме 1900 грамів хліба. Розв'язано також питання про відпуск картоплі співробітникам установ і робітникам різних галузей промисловості. Вони, за місцем роботи, щотижня одержуватимуть по 7,5 кілограма картоплі. Цими днями для працюючих буде встановлено також пайок на видачу певної кількості крупів та борошна. Маємо змогу вже на цьому тижні значно покращити справу постачання борошна, картоплі й різної горюдини всьому населенню міста. Винятково важливе значення для поліпшення харчування населення мають їдальні, кафе, ресторани, закусочні. ... Система громадського харчування міської управи має 31 підприємство та кооперація — 103, приватники — 78 їдалень, кафе, ресторанів, закусочних. Така кількість є вже великою силою. Чим краще ці заклади працюватимуть, тим відчутніша буде їх допомога загальній справі дальшого поліпшення постачання населення нашого міста²⁵. Як вони «гарно» працювали розповідала І. Хорошунова. «Перші їдальні відкрилися 9 жовтня 1941 р. Черги в них формуються з раннього ранку. Потім поблизу входу починається колотнеча. Більш сильні і нахабні одержують обіди. Коштують обіди дорого, але кажуть, що в них плаває м'ясо. Платять за них радянськими грошима»²⁶. А в листопаді вона зазначала: «У жалюгідних їдальнях неможливо їсти, тому що палаючі очі тих, хто

очікує черги, здається, спляють тих, хто їсть. І щасливців таких дуже мало. І їдять вони не так, як звичайно, а їдять соромлячись, схиляючи низько над тарілками. Ковтають швидко, щоб швидше піти. Їдалень мало. Вони одна за однією закриваються. І є вони тільки при деяких так званих установах»²⁷.

Зовсім іншою виглядає діяльність закладів громадського харчування з матеріалів окупаційної преси. «На Великій Васильківській, 37 міститься кафе-закусочна «Аріадна». Ініціативні приватники по-хазяйському подбали про те, щоб відвідувач, зайшовши до них, мав змогу поїсти смачні страви, відпочити. Невеликий зал закускової добре прибраний, на столиках чисті скатерки, квіти. Відвідувач має тут їжу за порівняно невисокі ціни. Різноманітне меню складається з м'ясних страв — печені, котлет, битків тощо. Є великий вибір холодних закусок, пиріжків, здоби, печива. Тут можна випити склянку чаю, гарячого молока, кофе. Невеликий персонал кафе-закусочної забезпечує відвідувачеві культурне і швидке обслуговування. На кухні — зразкова чистота, їжу готують кваліфіковані кухарі. Скрипаль та баяніст розважають відвідувачів, виконуючи п'єси з українського репертуару»²⁸. Різниця в характеристиці діяльності закладів громадського харчування з цих двох джерел вражає. Зрозуміло, що в пресі йшла мова про приватну їдальню, де дійсно рівень обслуговування був кращим, але про невисокі ціни не могло бути й мови, бо вартість у спеціальних комерційних закладах громадського харчування відрізнялася у рази. Інколи в газетах вміщували повідомлення про незадовільну роботу їдалень. «З ініціативи державних, кооперативних і приватних організацій у Києві відкрито ряд підприємств громадського харчування. В Шевченківському районі функціонують 24 їдальні та кафе-закусочні.... Але, на жаль, деякі керівники не розуміють своїх функцій і не бажають оцінити значення харчування людної. Господар кафе-закусочної п. Антонов (Степанівська, № 6) ставиться до своїх обов'язків брутально, загрожуючи отруєннями своїх споживачів. Капуста вживається тут гнила, помідори зацвілі. В тій самій лоханні миється посуд і брудна білизна. Медичного огляду робітники своєчасно не проходять. Санітарний одяг брудний, подертий. ... За таке ставлення до своїх обов'язків п. Антонова оштрафовано на 1.000 крб., а належну йому закускову опечатано адміністративним порядком»²⁹.

Міська влада закликала керівництво відновлених установ подбати про харчування своїх працівників шляхом відкриття їдалень. Працівниця «Ленкузні» Н. Конашко у робочі дні харчувалися у заводській їдальні. Обіди, за словами жінки, були дуже погані. Щоденно на перше — пшоно, друга страва — пшоняна каша, просяний хліб, від якого розвивалися шлункові захворювання³⁰. Однак, поступово, й ці їдальні згортати роботу

через брак продуктів, високі ціни на них, відсутність чітко визначеної офіційної лінії щодо завезення продуктів з сіл тощо.

Подальша ситуація з харчуванням у місті засвідчила, що зусилля міської влади з вирішення цієї проблеми були недолугими. Власних запасів продуктів у місті не було. Брак транспорту і пального стали на заваді доставки продовольства з сіл. Створенні кооперативи та споживчі товариства поступово перетворювалися на засіб збагачення їх засновників.

Важливим джерелом отримання продуктів стали базари, куди селяни самотужки привозили продовольство на продаж. Проте недовіра до радянських грошей і неймовірний попит на основні продукти харчування спричинили шалену дорожнечу й спекуляцію. Поширеним став натуральний обмін. Г. Лук'янова відзначала «Я вже виміняла: черевики Юрка на 7 кг квасолі + 6 кг гороху + 1,5 пшона + живий півень. Другий обмін: ношені шерстяні штани за 2 відра картоплі. Продають за гроші так: 1 бурячок за 5 рублів, 1 морква — 5 рублів, 10 картоплин — 15 рублів, 1 літр молока — 20–25 рублів, відро картоплі — 50 рублів... З'явилося багато перекупників. Обмін продуктів селянами іде переважно на промтовари: одяг, взуття, мило, сіль, цукор»³¹. Про завваги роботи Галицького базару повідомляла окупаційна преса. «...Тепер, як і раніш Галицький базар зосереджує 75% торгівлі Києва. Особливістю цієї торгівлі є те, що, крім товарової групи, останнім часом тут поширилася торгівля й групи харчової. Неправильне ж провадження цієї торгівлі може відбитися на здоров'ї споживача. ... Ось — молочні ряди. Стоять десятки відер молока. А що це за молоко, чи не від ящурної часом або сухотної корови? А може наполовину з водою та глиною? Чи перевірялось воно в лабораторії? Ось стоїть жінка з шматком м'яса, але невідомо, чи м'ясо це не хворої та сап, телій, чуму тварин. Йдемо далі: продається чай. Пригляньтесь добре, і ви побачите, що самовар ще не закипів, а господарочка чай уже наливає, бо гаяти час — втрачати гроші. А ось добродій з'їв борщ, а тарілку замість гарячої води собака язиком вилизав. ...Ніхто не суперечить, що харчову торгівлю слід поширювати, але над санітарним упорядкуванням її треба замислитись...»³². Насправді, незважаючи на недоліки в роботі, саме базари стали справжнім порятунком для багатьох киян, де можна було придбати чи виміняти щось з продуктів або товарів щоденного вжитку.

В окупаційній пресі замітки, що стосувалися продовольчої сфери з'являлися часто. В них вказувалися адреси крамниць, де можна було отоварити картки, афішувалася діяльність того чи іншого закладу громадського харчування, підприємства харчової промисловості. Окрім того, в газетах в обов'язковому порядку розміщувалися постанови голови міста, що стосувалися продовольчого постачання. Найбільш часто публі-

кувалися оголошення про забезпечення продуктами привілейованої категорії киян — фольксдойче, які отримували найвищу продовольчу норму³³.

Ситуація з харчуванням в окупованому Києві залишалася складною упродовж всього періоду перебування загарбників у місті й довгий час потому. Заходи місцевої влади в цій царині зі сторінок газет виглядали доволі дієвими й активними, насправді ж переважно мали декларативний характер, тому містяни змушені були самотужки рятуватися від голодної смерті. А передбачені міською владою норми постачання за продуктовими абонементом виглядали швидше як знуцання, чим як допомога, оскільки були надто мізерними.

Як зазначалося вище, складовою соціальної політики держави є забезпечення належного рівня охорони здоров'я населення. Важливим у цій сфері є розвиток медичної інфраструктури, укомплектованість лікувальних закладів висококваліфікованими спеціалістами, необхідним обладнанням та інструментарієм, зменшення негативного впливу на здоров'я населення оточуючого середовища. Що могла запропонувати у складних умовах окупації місцева влада? У першу чергу, відновлення вцілілих медичних установ, забезпечення їх обладнанням та інвентарем з інших лікарень і приватних кабінетів, ліками — залишками з радянських часів. Чимало медичного персоналу залишилося в окупованому Києві. Після підтвердження своєї кваліфікації, вони могли приступити до роботи.

Стан здоров'я містян істотно погіршився внаслідок складних умов життя: низький рівень харчування, відсутність елементарних побутових і комунальних зручностей, санітарно-гігієнічних засобів тощо. Всі ці несприятливі фактори сприяли поширенню інфекційних захворювань серед міського населення. Така ситуація, зрозуміло, викликала занепокоєння окупаційної влади, оскільки гітлерівці намагалися убезпечити себе від інфекційних захворювань.

В окупованому Києві налагодженням та функціонуванням закладів медичної сфери займалися німецька цивільна адміністрація та міська управа й створений при ній відділ охорони здоров'я, який розпочав діяльність уже в кінці вересня 1941 р., а перші медичні організації функціонували з середини жовтня³⁴. Про ситуацію в цій галузі дізнаємося з виголошеної 20 грудня 1941 р. на пленумі КМУ доповіді завідувача відділу охорони здоров'я міської управи п. Мусієнко. Посадовець зазначав, що серед установ, підпорядкованих відділові охорони здоров'я, поновили свою роботу 14 лікарень, що мають понад 3925 ліжок, 13 поліклінік, інститути — ортопедичний (на 200 ліжок), рентгенівський (60 ліжок), туберкульозний (150 ліжок), інститут охматдиту (200 ліжок), санітарно-бактеріологічна лабораторія, міська дезінфекційна станція, маля-

рійна станція, 2 профілактичні пункти, 3 молочно-контрольні станції та 11 районних санстанцій. Курортна управа взяла на облік 6 санаторіїв, 11 будинків відпочинку. З учбових закладів працюють медичний інститут і фельдшерсько-акушерська школа³⁵.

Умови роботи акушерсько-гінекологічної клініки медінституту описав у газетному повідомленні її керівник — лікар Венцьківський. «Очолювана мною клініка, з допомогою висококваліфікованих лікарів, провадить успішно навчання студентів і забезпечує високоякісну допомогу хворим та породіллям. Клініку приєднано до ТЕЦ'у. Тепер у затишних, теплих, світлих палатах клініки хворі швидко поновлюють своє здоров'я. В клініці працюють акушерський відділ, післяпологовий, дитяча палата, гінекологічний відділ, операційний, рентгенівський кабінет, раковий відділ, лабораторія, кабінет фізичних методів лікування та амбулаторія для слабих і вагітних жінок. За користування ліжком встановлено загальноприступну плату. ... Прийом хворих в амбулаторії безплатний. Організовано також акушерсько-гінекологічну допомогу на дому. Для цього при клініці вартує спеціальна група лікарів-фахівців та акушерок, які за викликом виїзять до хворих з належними інструментами та медикаментами»³⁶.

Позитивна риторика окупаційної преси розвінчується інформацією з інших джерел. У діяльності закладів охорони здоров'я виникли серйозні проблеми з медикаментами, перев'язувальними засобами, паливом у зимовий період, харчуванням хворих стаціонару тощо. Лікар А. Зюков, який працював під час окупації у Жовтневій лікарні столиці, пригадував: «Роботу розпочали у холодних приміщеннях з вибитим склом, без медикаментів, перев'язочних матеріалів, інструментарію. До лікарні сотнями звозили хворих і поранених військовополонених. Усі вони були дуже виснажені, пухлі від голоду. Босі, роздягнені, голодні, часто з обмороженими ногами... Хворих вкладали по троє на один матрац на підлогу і накривали ганчір'ям чи другим матрацом. Температура в приміщенні не перевищувала 0°. Коли зверталися за допомогою до німецьких керівників охорони здоров'я, отримували відповідь: «...тепер війна — у вас є гаряча вода, можете напоїти своїх хворих — цього буде досить». Таке лікування призводило до того, що на ранок з відділень виносили десятки трупів»³⁷.

Ситуація у сфері охорони здоров'я для пересічних киян суттєво погіршилася із запровадженням оплати за медичні послуги, про розмір якої йшлося в газетному повідомленні. «При стаціонарному лікуванні в усіх лікарнях міста встановлено плату 20 крб. за ліжкодень, а в лікарнях спеціальних, де потрібне підсилене або дієтичне харчування, чи фізичні методи лікування, дозволено підвищувати її до 25 крб. на добу. До вартості ліжкодня додаються окремо витрати за операції: найвища плата

за операцію — від 100 до 200 крб. При амбулаторному лікуванні за перший лікарський огляд по всіх фахах встановлена плата 5 крб., за повторний — 3 крб., за перший огляд лікаря вдома — 10 крб., повторний — 5 крб. Консультація професора в амбулаторії — 15 крб., вдома — 30 крб. Вартість повної курсовки на електро- й водолікування (26 сеансів) — 200 крб. З лабораторних досліджень найвища плата за мікроскопічне дослідження тканини — 25 крб., звичайне ж дослідження харкотиння, сечі — 3 крб. Крім того, встановлено тарифи за послуги установ санепідемічної організації на виклик окремих громадян та установ. Разом з цим амбулаторні медичні установи зобов'язані надавати безплатну медичну допомогу тим, хто не має змоги заплатити за неї. Число хворих, що користуються безплатною допомогою, встановлено в межах 10% до загального числа відвідувачів»³⁸. Зрозуміло, що при середній зарплаті в 477 крб. далеко не кожен навіть працюючий киян міг дозволити собі оплатити медичні послуги. Передбачалося надання безкоштовної медичної допомоги особам, хворим на венеричні та інфекційні шкіряні захворювання, тим, хто потребував акушерської й невідкладної допомоги; хворим на амбулаторному та стаціонарному лікуванні, у випадку, коли вони не мали змоги платити за лікування, підтверджуючи це відповідним довідками³⁹. Документи міської управи декларували обов'язкове дотримання медичним персоналом настанов щодо безкоштовного лікування всіх зазначених категорій містян. Насправді, в цій сфері існували зловживання, особливо щодо розподілу медикаментів серед хворих, що користувалися пільгами в оплаті лікувальних послуг.

Упродовж усього періоду нацистської окупації доволі гостро стояло питання санітарного стану Києва. Неритмічна робота комунальних служб міста, брак фінансування відповідних структур, відсутність елементарних засобів для прибирання міста ускладнювали ситуацію. Так, заступник керівника житлового відділу міської управи Татаров відзначав, що взимку 1941–1942 рр. «... всі подвір'я завалені побутовим сміттям, мерзлими людськими екскрементами, а ще тиждень–другий — все розтане, і почнеться епідемія, а це загроза не тільки цивільному населенню, але й німцям, а вони нам цього не пробачать»⁴⁰.

Про складний стан у санітарній сфері окупованого Києва повідомила головний санітарний лікар міста М. Бойко. «Війна завжди викликає епідемічні захворювання. В Києві з перших же днів війни створились передумови для розвитку епідемічних захворювань. Це — перебої в харчуванні, масовий рух біженців та військових частин і, нарешті, пожежі й масове переселення на нові квартири. ... Тепер наше місто стоїть перед загрозою висипного тифу. Недостача палива, харчів, незадовільна робота комунальних підприємств, значний рух міщаників, селян, військово-

полонених створюють умови для розвитку паразитарних тифів. На боротьбу з цим мобілізована вся санітарно-епідеміологічна організація. Однак, тільки при активній допомозі всіх міських організацій, установ і населення, цілим комплектом профілактичних заходів можна вести з цим лихом успішну боротьбу. Багато допоможе в цьому належний санітарний стан і безперебійна робота лазень, пралень, перукарень, додержання санітарного стану в готелях, заїздах. ... Вже тепер треба, запроваджувати профілактичні заходи, щоб запобігти весняним шлунково-кишковим інфекціям. Найгостріше в цьому напрямку стоїть питання з очищення міста. В більшості садиб утворились справжні звалища сміття, які навесні можуть стати вогнищами масових захворювань на дизентерію та черевний тиф...»⁴¹.

Німецька окупаційна влада вимагала від місцевої адміністрації терміново вирішувати ці серйозні проблеми. Працівники житлового відділу та міськсанепідемстанції запропонували такий вихід «у всіх будинках силами населення закопати побутове сміття. Якщо його присипати на 15–20 сантиметрів землею (не більше, щоб був доступ повітря), то через чотири-п'ять місяців воно перегниє і перетвориться на чорнозем. Випливаюча жижа поступово стече в каналізацію або зливостоки. За тим вулицями, де є трамвайна лінія, домогтися від трамвайного тресту майданчиків, здійснювати навантаження силами мешканців, а майданчики будуть відвозити у відведені місця на околицях міста — по дорозі в Пушу-Водицю, в яр в кінці Червоноармійської вулиці»⁴². Такий план підтримали у штадкомісаріаті та надали необхідні дозволи на використання трамвайних платформ. По суті, заходи з підтримання у належному стані будинків та прибудинкових територій поклалися на двірників і мешканців. Намагаючись позбутися побутового сміття населення виносило (вивозило возиками) у найближчі місця, часто непристосовані для звалення туди відходів, тим самим захарашуючи все навколо. Відділ міського господарства звертався через пресу з попередженням про покаранням осіб, «які — звалювали сміття та сніг у вуличні зливоприймачі зливовідводів, у річку Либідь, водовідводні канали та дренажні колодязі як в садибах, так і поза їх межами...»⁴³. Погрожуючи покараннями, міська управа не пропонувала містянам ніякої альтернативи, не вказувала місця, куди можна було вивезти сміття. Окрім того, більшість киян, виснажена голодом, не переймалися цими питаннями.

Голод і погіршення санітарно-епідеміологічного стану міста викликали загрозливе поширення інфекційних захворювань, окремі з яких набували розмаху епідемій. Під час нацистської окупації складною була ситуація з лікуванням паразитарних тифів, холери, дизентерії, малярії, менінгіту. За перших два місяці 1942 р. у Києві було зареєстровано

2307 випадків захворювання на грип, 61 випадок черевного тифу, 42 — скарлатини, 40 — дизентерії, 26 — дифтерії, 9 — коклюшу, 2 — кору. Пильної уваги потребувала ситуація з висипним тифом: у січні 1942 р. зафіксовано 175 випадків захворювання, в лютому — вже 422, за перші 23 дні березня — 94 випадки, всього з початку року — 691 випадок. За аналогічний період у 1941 р. виявлено лише 86 випадків висипного тифу, тобто у 8 разів менше. Завідуючий міським відділом охорони здоров'я значне поширення інфекції пояснював неритмічною роботою лазень, відсутністю миючих засобів, нестачею білизни, незадовільними умовами проживання, поганим харчуванням тощо. Чимала кількість хворих на висипний тиф була серед військовополонених. Цей самий посадовець прогнозував зростання серед останніх черевного тифу та дизентерії, в першу чергу через загрозливий санітарний стан Києва⁴⁴, а також малярії, у зв'язку з таненням снігу та зростанням рівня річок⁴⁵.

Для зниження рівня інфекційних хвороб міський відділ охорони здоров'я розробив низку заходів. Серед них провідна роль відводилася щепленням. Наприкінці 1941 р. — на початку 1942 р. у Києві ще зберігалися залишки вакцини з радянських часів, але з часом вони вичерпалися. Надходження цих медичних препаратів було незначним і не могло забезпечити проведення необхідної кількості вакцинацій. Серед інших заходів у боротьбі з інфекційними захворюваннями передбачалося проведення патронажу хворих, їх госпіталізація, відкриття карантинних установ. Загалом по місту протиепідемічні заходи здійснювалися неритмічно, характеризувалися непостійністю, а отже досить часто не гарантували виявлення джерела захворювання, не завжди вдавалося локалізувати захворювання та повністю вилікувати хворих. Через брак медикаментів та обладнання траплялися летальні випадки.

Відсутність води, особливо гарячої, а отже неможливість щоденної гігієни погіршували санітарно-епідеміологічне становище в місті. Водогони переважно були пошкоджені. Холодну воду можна було дістати з криниць, дворових кранів, тощо. Гарячої води, як і електроенергії, в більшості квартир не було взагалі, через перебої у роботі електростанцій унаслідок браку палива.

Дефіцит палива став справжньої проблемою для окупованого Києва. Адже навіть ті промислові підприємства, які з початком окупації налагодили діяльність, змушені були її згортати. Але ще відчутнішим став брак палива для пересічних киян. Хтось вирішував дану проблему самотужки, розбираючи на дрова будинки, пошкоджені вибухами чи пожежами, зводячи у квартирах «буржуйки». Інші розраховували на міську владу, сподіваючись, що вона виділить паливо. Дрова навіть продавались на київських ринках, але, зрозуміло, що соціально незахищені категорії

киян навіть не мали коштів на придбання найнеобхідніших продуктів харчування, не кажучи вже про дрова чи гас.

Допомога на придбання палива — стала одним з видів соціальної підтримки населення міською управою. Власне від початку окупації в опалювальний сезон деяким киянам навіть пощастило отримати дрова. Бо вже в наступний опалювальний сезон 1942–1943 рр. видавалися дозволи на самозаготівлю палива або дотації на придбання дров. Самозаготівля передбачала, що людина з отриманим дозволом поїде в лісництво, заготовить там дрова і самотужки привезе їх додому. Зрозуміло, що для більшості киян похилого віку, а тим більше, інвалідів, це було непосильне завдання. Відділ суспільної опіки з цього питання провів 3 наради з участю райінспекторів суспільної опіки, на яких було запропоновано інспекторам суспільної опіки скласти списки на пенсіонерів-інвалідів, які за своїм станом здоров'я не могли брати участі в самозаготівлі палива, й окремо на тих, що могли заготовляти своїми силами. Першу групу (584 родини) передбачалося забезпечити паливом через паливну секцію районних управ у межах одного складометру на родину, а другу (4163 родини) — шляхом організації бригад для самозаготівлі⁴⁶. Заввідділу суспільної опіки Софійської райуправи повідомляв голову КМУ, що кошти на видачу допомоги настільки обмежені, що «немає ніякої можливості задовольнити всіх прохачів у такій мірі, в якій вони потребують, а тому доводиться брати на увагу всі побутово-житлові сучасні умови того чи іншого прохача. п. Михнівська-Преображенська Ірина живе в сім'ї, яка складається з неї, сестри, яка працює та матері 69 р. Виходячи з цього, їй, по заяві та акту обстеження ... призначено паливо на 30 крб., на цю суму їй надається наряд на 0,5 к/м дров»⁴⁷.

Отже, допомога паливом надавалась незначній частині соціально незахищених киян, хоча потребу в ньому відчували всі. Тобто, інші містяни мали самотужки вирішувати цю проблему без допомоги міських органів влади.

Житло є одним із важливих соціальних благ і складових якостей життя населення в цілому і кожної родини зокрема. Тому поліпшення житлових умов населення є невід'ємною частиною соціальної політики держави. Наміри гітлерівців стосовно забезпечення мешканців столиці як житлом, так і іншими елементами повсякденного життя та побуту були незмінними практично від першого дня окупації. Вони були зорієнтовані на обслуговування інтересів окупантів і здійснення запланованих задумів у сфері промисловості, місцевого господарства й пограбування матеріальних цінностей. Органи місцевої влади декілька разів змінювали свою політику стосовно житлозабезпечення киян: від дозволу самовільно займати квартири тим, хто їх втратив від вибухів та пожеж, до суворого

контролю за розподілом і навіть певної дискримінації в цій сфері. Від початку окупації житлова проблема вирішувалася за рахунок квартир, залишених евакуйованими містянами і знищеними в Бабиному яру євреями. Кияни намагалися покращити свої житлові умови шляхом переселення у більш просторі та зручні квартири. Незначна частина житлового фонду була забезпечена комунальними зручностями — водою, електроенергією, каналізацією. Проте в більшості квартир тільки стіни, двері й вікна створювали затишок. Житлова політика міської управи активно афішувалася в періодичній пресі. «По всіх районах закінчено розселення потерпілих від вибухів і пожеж з аварійних будинків, підвалів, горищ, непридатних для життя. Значна частина мешканців переселена в нові квартири. Житловий відділ міської управи видав 1770 ордерів на 3358 кімнат. У кілька разів більше видали ордерів на заселення вільних приміщень районів житлової управи. Так, Богданівська районна житлова управа видала 6126 ордерів на 11724 кімнати, з них 4087 ордерів дістали погорільці. Тепер надання житлової площі тимчасово припинено. Це викликано потребою взяти на облік площу, заселену районними житловими управами, і виявити вільні квартири...»⁴⁸. Проте дехто в таких діях міської управи вбачав сприяння розвитку корупції серед працівників житлових управ, які за хабар могли допомогти в отриманні житла. «Над приміщенням житлових відділів Софіївського, Володимирського та інших районів вже кілька днів висить стандартна об'ява. ... «В зв'язку з браком квартир видачу ордерів припинено». Та варто лише від такої об'яви відійти на кілька кроків, щоб переконатися в її цілковитій неправдивості. Просто на вулицю дивляться широкі вікна з навхрест наклеєними папірцями. Будьте певні, в тих помешканнях уже давно ніхто не жив, бо мешканці насамперед звільняють свої житла від цієї потворної спадщини розгромленого большевизму. ... Чому ж так сталося. Свого часу міська управа зобов'язала районів [провести] перевірки всієї житлової площі та виявлення мешканців, яким потрібно надати квартири ... Житлові відділи, на власний розсуд, здебільшого доручили самим керівникам будинків провести всю цю дуже важливу роботу. Останні теж у надто багатьох випадках до доручення поставились формально, перевіркою не займалися, а часто навіть притаювали вільні житлові приміщення, мовляв, надалі для чогось здадуться. ... Непорозуміння, розгардіяш у роботі виникли відразу. Часто-густо велика родина одержувала маленьку кімнату, а одинаки, двоє чи троє — квартиру з кількох просторих кімнат. Крім того, нерідко приміщення, зазначені в ордерах, були вже давно зайняті. Ордери доводилось по кілька разів переписувати. Подібним станом швидко скористалися різні люди, аматори так званих «довгих карбованців». Вони почали захоплювати по кілька квартир відразу. На

дверях багатьох будинків з'явилися папірці з лаконічними написами «приміщення зайняте». Мешканці того чи іншого будинку майже ніколи не бачать своїх нових «сусідів». ... Але коли приходить людина з ордером чи просто шукає, де їй можна оселитись, ці «сусіди» виривають ніби з води і ... за гроші пропонують захоплені ними квартири. Інколи «відступне» беруть також керівники будинків, які не можуть чи не хочуть позбутися «совєтських» традицій. ... Незаселених, безгосподарних приміщень у Києві ще дуже багато», — свідчив автор замітки⁴⁹.

Вже з перших місяців перебування гітлерівців у Києві влада повідомляла містян про необхідність вносити квартплату через міські каси. З 1 листопада 1941 р. вступило в дію «Тимчасове положення про квартплату». Тариф варіювався залежно від якості житла та місця його розташування від 90 коп. до 1 крб. 32 коп. за 1 кв. м⁵⁰. За опалення також встановлювалась оплата в розмірі 2 крб. 40 коп. у місяць за 1 кв. м. «Оплату почали стягати з вересня місяця. Тим часом, в окремих приміщеннях центральне опалення забезпечує температуру приміщень не вище 5 ступенів. На скарги жильців про такий стан з опаленням ніхто не звертає ніякої уваги...»⁵¹.

Важливою ділянкою соціальної роботи у роки нацистської окупації стала допомога окремим категоріям населення, зокрема дітям-сиротам. Опікувалися цим завданням кілька підрозділів міської управи: відділ культури та освіти — у справі обліку дітей, з'ясування стану дитячих установ і можливостей для налагодження роботи, підбору персоналу; відділ охорони здоров'я — виявлення дітей-сиріт, які потребували медичної допомоги та нагляду, вжиття відповідних заходів з надання їм необхідної допомоги чи вміщення до лікувальних установ; жіноча секція відділу пропаганди — збір засобів (грошей, продуктів, одягу й взуття) для потреб дітей-сиріт. Преса час від часу вміщувала повідомлення про вирішення проблем цієї категорії містян. «Жіноча секція при відділі пропаганди міської управи з метою подати допомогу дітям, проводить реєстрацію дітей-сиріт віком до 15 років. Бульвар Шевченка, 18, кім. 58⁵². У зверненні жіночої секції серед іншого зазначалося: «... Холод та голод набирають своїх прав і кожна прогаяна година все збільшує і збільшує горе та злидні дітей. Щоб ... простягнутися до наших дітей, жіноча секція відділу пропаганди при міській управі починає збір грошей, одягу тощо на допомогу дітям-сиротам. ... Хай же і діти-сироти відчують, що про них не забули, що про них піклуються, що українській нації дорога доля українських дітей...»⁵³. Однак, не тільки сироти потребували допомоги. Часто самотні матері зверталися з проханням до відділу суспільної опіки КМУ щодо влаштування їх дітей у дитячі будинки, так як самотужки не могли утримувати їх. Наприклад, така заява до Комітету допомоги на-

дійшла від киянки І. Білецької «Прошу ... допомогти мені улаштувати мого сина Ісаєва Германа 9 років до дитячого будинку. Чоловіка мого мобілізовано, я з початку війни не працюю, тому що не маю з ким залишити 2-х дітей. Зараз я влаштовуюсь на роботу і дитина залишається напризволяще. Прошу допомогти мені»⁵⁴. Інколи дітям в спеціалізованих закладах дійсно було краще, ніж в родині.

Функціонування дитячих садків й інтернатів у роки нацистської окупації слід вважати великим досягненням української влади в соціальної сфері. У кінці листопада 1941 р. у Києві на кошти батьків було відкрито 23 дитячих садки. Вартість утримання дитини в садку складала 5–6 крб. на день. Подільська та Шевченківська управи частково фінансували дитячі установи з районних бюджетів. На Лук'янівці і Куренівці розташовувалися дитячі будинки, підпорядковані міській управі, в кожному з них виховувалося близько 40 вихованців. Туди направляли безпритульних дітей. Однак постачання продуктами харчування дитбудинків налагоджено незадовільно, що негативно впливало на здоров'я дітей⁵⁵. На початку 1942 р. відділу культури та освіти підпорядковувалося вже 4 дитбудинки, в яких налічувалося 598 дітей, 21 дитячий садок із загальною кількістю дітей 745 осіб, 9 дитячих їдалень⁵⁶. І хоча фінансування цих установ було доволі низьким, все ж діти перебували під наглядом і отримували хоч якесь харчування.

Про діяльність дитсадка йшлося в окупаційній газеті. «... 8 година ранку. До приміщення на Тарасівській, 23 заходять матері з малятами. У вітальні тепло, затишно. Діти роздягаються, вішають у певному місці одяг, знімають калоші і ставлять в індивідуальні шафочки. ... Сніданок. ... Сьогоднішнє меню — гарбузова каша з манною крупою і молоком та хліб. Після сніданку малята почали бавитися іграшками. З старшими педагоги продовжували планове заняття. В нулівці діти малюють; в середніх і старших групах — ліплять з глини. ... О другій годині — обід. Відпочивши, діти знову зайняті корисними іграшками. Настає вечір. Пополуднавши, старші діти пішли додому; менших забирають батьки. ... Матері тепер можуть продуктивно використати день для праці. ... Діти садка забезпечені всім потрібним. Є все навчальне приладдя, зошити, олівці, різноманітні іграшки, настільні матеріали. Є бібліотека, математичний розкладний ящик для лічби, акваріуми. Кімнати садка оздоблені картинами, живими квітами, килимами. Є порцеляновий посуд, білизна. На всю зиму садок забезпечений паливом, налагоджена справа з постачанням продуктів з сільських районів...»⁵⁷.

Не оминула увагою окупаційна преса й дитячі будинки. «Дитячий будинок, де виховуються 65 дітей-сиріт, віком від 3 до 16 років — єдиний сирітський заклад у Києві... Сирітський будинок справляє добре вра-

ження. Кімнати світлі, великі, сонячні. Скрізь затишно. Ліжка покриті білосніжними ковдрами. Вікна, столики, подушки прикрашені рукоділлям дівчаток. Діти мають чудове вбрання. Дівчата поверх суконь надягають теплі вовняні кофточки. ... На кожному кроці відчувається щире, дбайливе ставлення адміністрації до дітей. Вони мають свіжу, гарячу їжу тричі на день. У неділю та свята обід з трьох страв. ... Будинок має 16 швацьких машин. ... Тепер діти шують білизну для полонених...»⁵⁸. Між рядками можна прочитати: у приміщеннях дуже холодно, тому діти змушені тепло одягатися. Тільки в окремі дні вони отримують більш пристойніше харчування. Працю дітей використовують для громадських потреб. Ще «кращими» були умови перебування дітей в дитбудинку на Львівській, 43. «Будинок займає великий двоповерховий особняк. Адміністрація будинку одержала його в зруйнованому вигляді, з розбитими шибками, порожнім. Працівникам на чолі з директором п. Єршовим довелося докласти багато сил, щоб привести його в належний вигляд. Тепер у будинку, розрахованому на 100 дітей, є вже їх 56. З усіх районів потроху звозили сюди меблі, ліжка, в спеціально організованій тут же кравецькій майстерні перешивали для дітей старі речі та білизну... дітей, поділених на три групи, вихователі навчають мови та арифметики. При будинку є маленька бібліотека, різні розваги. Дітей водять на спектаклі лялькового театру, концерти. Їм прищеплюють ... трудові навички: і дівчата, і хлопці за розкладом щодня прибирають приміщення, чергують у їдальні, де самі обслуговують себе... Справа з харчуванням налагоджена дуже добре. Діти мають чисту, затишну їдальню, де одержують чотири рази на день їжу. Для харчування будинок дістає борошно, манну крупу, сир, повидло, буряковий сік, холодець тощо...»⁵⁹. Хоча в статті побіжно згадуються труднощі в роботі спеціалізованих дитячих закладів, однак видається, що життя дітей було задовільним в установах такого типу. Проте спогади очевидців і архівні матеріали переконують, що насправді ситуація була набагато гіршою, ніж подавала окупаційна газета.

Організацію дитячого будинку для сиріт і дітей військовослужбовців на Солом'янці описав Д. Малаков. Ініціативне ядро на чолі з Є. Бурмистровою, виховательки В. Волохіна, М. Удовенко і М. Квітницька «... збирали дітей, просили в людей речі, зносили з спорожнілих ще влітку дитячих садків ліжечка, ковдри, матраци, меблі, посуд, іграшки, книжки. Не було тільки головного за тих умов — харчів. Їх здобували, вимінюючи дитячі речі на базарах. ... В дитячому будинку зібралися і круглі сироти, й ті діти, чий батько був на війні, а вдома — сувора скрута й безвихідь, діти з голодуючих сімей. ... Зранку діти вмивалися крижаною водою... Потім поспішали за стіл. На сніданок подавали глибоке блюдечко гарячої м'ясної водички і шматочок крихкого сірого хлібця... Після сніданку

ніхто нікуди не розходився, не бігав, не галасував. За тим же столом починалися заняття. ... Нарешті наставав жаданий час обіду. Вже не блюдечки, а тарілочка гарячої каламутної водички з кількома зернятками пшона і такий самий, як вранці, маленький, точно відміряний шматочок хліба. По обіді — тиха година. ... Під час сну не так хотілося їсти. ... Поки діти відпочивали, нянечка випрасовувала по швах розпеченою праскою дитячий одяг, аби знищити воші. Мила в садку не було. І полуденка не існувало. На вечерю давали таку ж саму, як і вранці, мелясну водичку з шматочком сипучого хлібця. ... Як свято, інколи перепадала картопля. Її варили, звичайно ж, у «мундирах», аби не втрачати з лущайками дорогоцінний наїдок. Давали по одній картоплині на душу... Їли довго, розтягуючи насолоду... Виховательки старалися будь-що відволікти нашу увагу від війни»⁶⁰.

Ситуація в дитбудинках з харчуванням, одягом і взуттям також залишалася складною упродовж всього окупаційного періоду. Так, дитячий будинок на Якубенковському зав., 10-б, був розрахований на 75 вихованців, але через недостатню кількість дошкільних дитбудинків, у ньому весь час перебувало більше дітей. На харчування однієї дитини дитбудинок отримував 5 крб. Натомість продукти видавалися на 2–3 крб., без овочів, які доводилося купувати на базарі. Зі слів директора дитячого закладу кількісно і якісно харчування не відповідало потребам дітей дошкільного віку. Для покращення роботи установи вимагав налагодити більш організоване забезпечення дітей продуктами харчування, надати хоча б якийсь транспорт, організувати доставку палива; забезпечити установу відповідною кількістю мила тощо⁶¹.

Ситуація була типовою для багатьох установ соціальної сфери: брак продуктів харчування, санітарно-гігієнічних засобів, білизни, одягу, взуття, транспорту, палива тощо. Так, голова управи Софійського району відзначав, що необхідно покращити стан харчування дітей і поліпшити матеріальні умови всіх дитбудинків. Звернути увагу відділу культури та освіти, що б він порушив клопотання перед відповідними організаціями про збільшення асортименту продуктів за кількістю і якістю, головне, на збільшення норм хліба, отримання через сектор культфонду районних управ твердого і м'якого інвентаря, головне білизни, панчо, взуття та мила⁶². Зрозуміло, що такі умови перебування дітей у спеціалізованих закладах негативно позначилися на стані їх здоров'я. Постійне недоїдання, відсутність належних санітарно-гігієнічних умов, брак одягу та взуття викликали в дітей загострення хронічних захворювань, або ж сприяли появі нових хвороб.

Життям пересічних містян опікувалися громадські благодійні організації. Однак у роки нацистської окупації вони в переважній більшості не були повноцінно незалежними утвореннями, оскільки у своїй діяль-

ності та до певної міри у фінансуванні залежали від органів влади, а часто ставали їхніми структурними підрозділами. У Києві найбільш дієвою була робота Товариства Українського Червоного Хреста. Вже 12 жовтня 1941 р. було затверджено Тимчасовий статут цього товариства, де вказувалося, що метою товариства є «матеріальна та моральна допомога українцям, зокрема потерпілим від війни, більшовицького терору та стихійних нещасть»⁶³, у першу чергу інвалідам, пенсіонерам, хворим, військовополоненим, пристарілим, дітям. Бюджет товариства формувався з дотацій міської управи, пожертвувань підприємств та організацій, населення міста і околиць. Київська міська управа наприкінці листопада передала у підпорядкування Червоного Хреста місцеву лікарню та клініку допомоги, аптеку, приміщення під заклади громадського харчування, допоміжні підприємства (склади, майстерні тощо)⁶⁴.

У початковий період діяльності організації її працівники зосередилися на допомозі військовополоненим. Німецькі табори для бранців часів Другої світової війни характеризувалися практично повною відсутністю будь-яких умов для перебування в них людей. Радянські воїни фактично були приречені на довгу, мученицьку смерть від голоду, холоду та фізичного виснаження. Зусилля Українського Червоного Хреста спрямувалися на полегшення умов перебування військовополонених у таборах та їх визволення. Співробітники організації розгорнули широку кампанію зі збирання теплих речей, продуктів, грошей тощо. «Українська людносте Києва! Звертаємось до вас з закликом — допомагайте всі, хто чим може. Пожертви збирають осередки Червоного Хреста, влаштовані при районних управах. Зборіві повинні сприяти будинкові житлові комісії та керівники будинків...»⁶⁵. В інструкції та роз'ясненні УЧХ щодо проведення збору коштів, харчів й одягу для полонених серед населення м. Києва зазначалося, що збирати необхідно в першу чергу: «Пальто або шинелі. Білизну чоловічу та жіночу. Штани та піджаки. Теплі сорочки та светри. Перини та солом'яні матраци. Ковдри (одіяла). Простирадла та рушники. Наволочки, шкарпетки. Марлю, перев'язний матеріал. Гроші. Боршно, крупи, сухарі та інше»⁶⁶.

Однак зусилля УЧХ зосереджувалися не лише на допомозі військовополоненим, а на визволенні останніх з таборів. У початковий період війни гітлерівська Німеччина, розраховуючи на блискавичну перемогу, не передбачала інтенсивної експлуатації бранців, тому частину з них відпускала на волю, переважно місцевих полонених. Але з часом кількість відпущених полонених суттєво зменшилася, а порядок звільнення ускладнився. Так, голова управи Всеукраїнського комітету взаємодопомоги (кол. Український Червоний Хрест) Ф. Богатирчук через пресу повідомив осіб, зацікавлених у розшуку та звільненні військовополонених про новий

порядок звернення до очолюваної ним установи. За інструкцією до заяви до Всеукраїнського комітету взаємодопомоги (Пушкінська, 29), про розшук або звільнення військовополоненого необхідно було надати завірену будинковою управою та підтверджену не менше як п'яти свідками довідку з такими відомостями: «1) про постійне мешкання полоненого в м. Києві; 2) про належність його до української національності; 3) про неналежність до партії більшовиків; 4) що не працював в органах НКВД; 5) рік народження; 6) місце останньої роботи і фах (спеціальність); 7) родинний стан (скільки і хто саме у полоненого на утриманні, чи він сам був у кого на утриманні)»⁶⁷.

Розлоге повідомлення про діяльність УЧХ у справі допомоги військовополоненим вміщувалося в пресі. «Український комітет взаємодопомоги ... невинно поширює і пожвавлює роботу своїх секцій та відділів, особливо основного і головного свого відділу — опіки над воєннополоненими й пораненими... Цей відділ має кілька секцій: полонених поранених, культурної допомоги німецьким воякам, бюро розшуку і звільнення полонених. За короткий час секція опіки над воєннополоненими проробила велику роботу: налагоджено зв'язки з таборами полонених Києва та його ближчих околиць, куди завозяться харчі та одяг; зібрані пожертви серед населення Києва і по районах Київської області; багато хворих і поранених завезено до київських лікарень, де створені умови для скорішого видужання їх. Для звільнених воєннополонених, що проходять через Київ до інших місць і районів, відкрито однодобовий притулок і їдальню. Багато звільнених полонених дістають білизну і теплий одяг. Крім того, полонені проходять дезінфекцію і миються в лазні. Розпочата ще одна важлива, і почесна робота ... розшук, полонених по таборах, а також дітей, вивезених большевиками з м. Києва та інших областей у східні міста України (Харків, Кривий Ріг тощо). ... Секція полонених дбає не тільки про розшук. Маючи відомості про місце перебування полоненого, вона клопочеться про його звільнення, якщо на підставі свідчень знає, що він був безпартійний і не працював в органах НКВД...»⁶⁸.

Та вже незабаром окупаційна влада відмінила свої попередні розпорядження у цій царині, заборонивши відпускати військовополонених з таборів, тому УЧХ зосередив свою діяльність на їх розшуку та допомозі. Працівники організації закликали киян відгукнутися і надати допомогу бранцям і відзначали у пресі найбільш активні осередки УЧХ. Так, Подільська управа УЧХ надавала допомогу хворим і пораненим військовополоненим, які перебували на лікуванні у медичних закладах Києва. «За короткий час надійшло чимало харчових продуктів: 355 кг картоплі, 86 кг пшениці, гороху, сухарів та круп. Всі ці продукти були передані хворим і пораненим полоненим, що лікуються в Київському психоневро-

логічному інституті. Крім того, цей же інститут одержав від відділу опіки УЧХ 50 пар білизни, 20 курток, 20 пар взуття, 61 шапку та понад 70 кілограмів харчових продуктів»⁶⁹.

Про великий інтерес киян до розшуку та допомоги полоненим свідчили черги (понад 300 осіб в день), що збиралися біля приміщення секції допомоги полоненим УЧХ⁷⁰. Через проблеми з опрацюванням заяв, що накопичилися в значній кількості та труднощі технічного характеру, пов'язані з розшуком полонених, відділ опіки з 10 грудня 1941 р. припинив прийом таких заяв, повідомивши зацікавлених, що про відновлення прийому буде вміщене спеціальне повідомлення в пресі⁷¹. Зусиллями київської групи УЧХ на грудень 1941 р. була зібрана картотека на 40 тис. радянських військовополонених-українців, які перебували у німецьких таборах, а на лютий 1942 р. — 60 тис. імен військовополонених⁷².

Надання допомоги полоненим залишалось актуальним упродовж всієї Другої світової війни. Однак можливості для цього зменшувалися як через брак необхідних ресурсів, так і через заборони окупаційної влади. На початку лютого 1942 р. був заарештований керівник УЧХ — Ф. Богатирчук⁷³. З того часу організація поступово втрачала свою проукраїнську спрямованість, а ключові посади зайняли ставленики штабт-комісара м. Києва Рогауша, змінилася й назва установи — спочатку на Український комітет взаємодопомоги, а потім — Київський комітет взаємодопомоги. З цього часу допомога військовополоненим припинилася, діяльність установи зосереджувалася на сприянні цивільному населенню.

Функціонування допомогових організацій поширювалася не тільки на дітей-сиріт і військовополонених, але й на інші категорії населення, які потребували невідкладної допомоги. Наприклад, зазначені установи опікувалися сім'ями військовослужбовців Червоної Армії. Зі слів киянина Д. Малакова для дітей останніх «на терені монастиря ... відкрила двері благодійна їдальня, де у судки видавали рідкий пшоняний кандьор і пшоняну кашу-куліш...»⁷⁴. У складне становище потрапили люди похилого віку, пенсіонери. Переважна більшість з них стали утриманцями працюючих родичів, якщо такі були. За цієї умови вони могли розраховувати на незначне продуктове забезпечення, всі ж інші, особливо одинокі, мали покладатися тільки на себе. У документах КМУ йшлося про надання пенсій для таких категорій населення: I) пенсіонери — особи, що досягли — чоловіки 60 років, жінки 55-річного віку: а) за віком; б) за вислугою років. II) Військові: а) імперіалістичної війни, б) червоної армії після 1928 р. III) Особи, непрацездатні за висновком лікарської комісії та явні каліки (з ампутованими кінцівками й сліпі). IV) Члени родин з утриманцями-інвалідами а) з 1 непрацездатним,

б) 2 непрацевдатними, в) 4 і більше непрацевдатними⁷⁵. При нарахування пенсії за основу брався її довоєнний розмір. Хоча міська управа робила певні кроки у сфері запровадження пенсійного забезпечення, однак брак фінансування та юридичні перепони завадили швидко вирішити зазначені проблеми. Адже декларовані міською окупаційною владою соціальні гарантії у вигляді пенсійного забезпечення надавалися далеко не всім, та й не одразу від початку окупації.

«Пенсіонери міста третій місяць не одержують пенсії. В той же час з них стягають усі належні грошові суми: комірне, за воду, за комунальні послуги тощо. Це дуже погіршує їх і без того скрутне матеріальне становище. Відділам суспільної опіки слід негайно перевірити стан допомоги пенсіонерам і задовольнити їх законні вимоги»⁷⁶. Невизначеність у сфері пенсійного забезпечення у листі до голови КМУ відзначала киянка Н. Чеховська: «... одержую дуже низьку ставку тільки 390 крб. а зараз фактично на моєму утриманні сестра, колишня пенсіонерка, що тепер не одержує нічого, пенсії поки-що не дають ця справа не з'ясована...»⁷⁷.

Підтримати видатних діячів-пенсіонерів мала намір комісія українських громадських і культурних діячів, утворена при відділі суспільної опіки КМУ. На засіданні цієї комісії 16 січня 1942 р. розглянули порядок призначення й видачі пенсій і допомог та ухвалили: «а) призначення пенсій і допомог мають тимчасовий характер, в них можуть вноситися корективи в залежності від перетарифікації ставок і оплат; б) допомоги й пенсії призначаються за віком, за станом здоров'я та високою кваліфікацією і стажем роботи; в) ухвалені пенсії видаються особам, що не мають сталого заробітку...»⁷⁸. За протоколом № 7 засідання цієї комісії від 6 лютого 1942 р. понад 25 сімей киян отримали допомогу в вигляді щомісячної пенсії чи одноразової допомоги, харчового пайка, прикріплення до їдальні тощо, серед них родини д.б.н. М.В. Шарлеманя (одноразова допомогу в розмірі 800 крб.), Ф. Поморського, педагога з 3 утриманнями (одноразово 1000 крб., щомісячно — після додаткового обстеження); хворого панотця О. Шереметінського віком 78 років (одноразово 400 крб.); професора Г. Іваницького, 74 р., який хворів і не мав сталого заробітку, на утриманні якого були 70-річна дружина й хвора дочка (щомісяця 1000 крб.); призначили хворій артистці театру Затиркевич-Карпінської А. Майській з 25-річним стажем, 47 р., на утриманні якої безробітна дочка 23 років одноразово 600 крб., і зарахували на харчовий пайок; Ізідорі Косач-Борисовій, 54 р., репресованій, що була у в'язниці та на засланні — щомісяця 800 крб.; Ользі Косач-Кривенюк, 64 р., перебувала на засланні в справі СБУ, хвора на серце — щомісяця 800 крб.; педагогу А. Федосєєву, 67 р., з стажем 29 р., без сталого заробітку, хоча

числився директором гімназії — одноразово 600 крб., академіку В.О. Плотнікову, 70 р., що вже одержував академічну пенсію, й виконував обов'язки Президента АН (1000 крб.). При цьому по частині осіб, які звернулися особисто чи щодо яких надійшло клопотання, відклали розгляд справ до зібрання додаткових відомостей. Наприклад, н.с. В. Дідиченку, 38 р., інваліду праці, що втратив здоров'я від аварії призначили зібрати необхідну інформацію й передати до лікарської комісії для встановлення стану здоров'я; н.с. О. Іконніковій, 60 р., стажу 34 р., обстежити умови життя, акт надіслати⁷⁹.

Інколи ініціатором надання допомоги видатним особам та/або членам їх родини були самі посадовці окупаційної влади. Наприклад, голова міста В. Багазій повідомив, що рідна сестра академіка А. Кримського перебувала в складних матеріальних умовах. Президія міської управи ухвалила надати п. Кримській одноразову грошову допомогу в сумі 2 тис. крб., зарахувати її до розподільника на одержання продуктів харчування, звільнити від платні за квартиру, воду та світло і забезпечити паливом на зиму⁸⁰. Проте не всі кияни могли розраховувати на таку підтримку.

Однак уже в березні 1942 р. голова міста Л. Форостівський заборонив відділу суспільної опіки видавати одноразову допомогу. Таке розпорядження пояснювалося «використанням коштів не за призначенням». Так, у пресі зазначалося, що до комісії з призначення пенсій видатним український діячам культури «потрапили такі люди, які в першу чергу забезпечили пенсіями себе. Так, із 13 членів комісії 11 особам вже призначили пенсії, хоч половина цих пенсіонерів ще не мають права на одержання грошей»⁸¹.

Більшість людей похилого віку змушені були продавати свої особисті речі, предмети щоденного вжитку, а далі, коли вже не було чого продавати чи обмінювати, то містяни виходили на вулиці, жебракували, намагаючись вижити в такий спосіб.

Наступним напрямком діяльності відділу суспільної опіки КМУ стало влаштування людей похилого віку в спеціалізовані будинки. Найбільш складним було становище інвалідів, які не мали родичів. Саме ця категорія містян стала предметом піклування інспекторів відділів соціальної опіки міської та районних управ. Зазначені працівники виявляли пенсіонерів, самотніх інвалідів і влаштовували їх у відповідні установи. Про масштаби роботи свідчить дані звіту інспектора соціальної опіки Володимирського району Києва. На 20 листопада 1941 р. у цьому районі налічувалося 2108 пенсіонерів (праці та війни), що склало 7,3% від загальної кількості населення в районі. З утворенням Святошинської райуправи 314 осіб перереєструвалося на її території, а у віданні Воло-

димирської управи залишилося 1792 особи, з них 1749 мали отримувати трудові пенсії, 19 — військові; 24 — персональні й академічні. 66 пенсіонерів і членів родин репресованих району зголосилися працювати в товаристві інвалідів⁸².

Працюючі інваліди об'єднувалися в кооперацію. Станом на березень 1942 р. вона нараховувала 20 товариств і 600 членів. Ці товариства випускали щомісяця продукцію на 600 тис. крб. Окрім того, міська управа дозволила інвалідам відкрити на базарах міста 16 ларів, що створювало нові робочі місця для людей з функціональними обмеженнями⁸³.

Міському відділу суспільної опіки були підпорядковані 4 будинки інвалідів: 1) Святошинський на 70 чол. виключно для престарілих жінок; 2) Китаївський на 150 чол.; 3) Куренівський на 100 чол.; 4) дитячий будинок хворих на кістковий туберкульоз на 85 хлопців і дівчат⁸⁴. Всі ці заклади мали в своєму розпорядженні підсобні господарства та сільсько-господарські угіддя, що використовувалися для вирощування овочів, випасання худоби, заготівлі сіна. Всі роботи покладалися на персонал будинків і його мешканців. Працівники відділу суспільної опіки відзначали проблеми, що виникли в діяльності цих установ і висували пропозиції щодо їх розв'язання. Але брак продуктів харчування, білизни, одягу та взуття ліквідувати не вдавалося.

Самотніх людей похилого віку та інвалідів, які залишалися мешкати у своїх квартирах, звільняли від сплати комірною, за водопостачання й каналізацію. Відділ суспільної опіки склав списки пенсіонерів та інвалідів, яких мали звільнити від комірною на суму 5000 крб. на місяць у будинках, підпорядкованих житловим управам, та на суму 1200 крб. по приватному сектору. Через міськпаливо виділяли допомогу паливом в межах 0,5 кубометрів на родину за списками райінспектур суспільної опіки⁸⁵.

Пенсіонерів та інвалідів прикріплювали до закладів громадського харчування, де вони отримували обіди. У звітах відділів суспільної опіки йшлося про низьку якість їжі та незначну кількість безкоштовних обідів, неможливість харчуватися у вихідні дні⁸⁶. Лише в 1942 р. вдалося більш-менш стабільно налагодити роботу їдалень, про що повідомлялося в окупаційній пресі. «За останній час у Києві значно розширилась сітка їдалень для пенсіонерів і інвалідів. Тепер ці їдальні обслуговують кілька тисяч непрацездатних людей. Багато з них користуються безплатними обідами з хлібом, інші сплачують по 1 крб. 50 коп. — 2 крб. за обід. ... Особливої уваги заслуговує їдальня на Микільській, 13 (Печерськ), яка дає обіди з двох страв понад 1000 чоловік. Завідувач їдальні п. Пономарьов спромігся влаштувати власний город, що дає можливість постачати клієнтурі свіжу і дешеву городину. Крім того, він організував у

приміщенні їдальні виробництво високоякісного квасу, влаштовує на зиму парники. Асортимент страв весь час збільшується. ... Прикріплені до цих їдалень, непрацездатні, завжди лишаються задоволені обідами»⁸⁷.

Зрозуміло, що міські органи влади не мали необхідних ресурсів для утримання всіх пенсіонерів, інвалідів та інших категорій нужденних містян. Щоб зменшити фінансове навантаження на міський бюджет і якось полегшити становище вищезазначених містян, в життя впроваджувалися заходи з працевлаштування таких осіб. Хоча окупаційна влада видавала працевлаштування інвалідів і пенсіонерів як один із заходів соціальної політики, насправді це було прагнення вивільнити здорову робочу силу з легких процесів робіт та замінити її інвалідами. У цьому руслі 10 травня 1942 р. навіть було ухвалене розпорядження голови КМУ Л. Форостівського про передачу Коопінспілці деяких трудових закладів. У розвиток цього розпорядження заступник голови міста 27 травня затвердив Тимчасові правила про трудове влаштування інвалідів. «Тепер, коли Україна, у зв'язку з війною та з заподіяною більшовиками руїною, перебуває в скрутному фінансовому становищі, видача пенсій інвалідам тимчасово припинена. Тому великого значення набуває питання влаштування інвалідів на роботу, що є одним з видів допомоги їм. ... право на працю мають: пенсіонери, що одержували пенсію в 1941 році, інваліди всіх трьох груп інвалідності за документами, датованими не раніше 1938 р. (інваліди працюватимуть в уже існуючих та утворюваних артілях, об'єднаних у Коопінспілку (Фундукліївська, 39), а також у майстернях за своїми спеціальностями); особи, які за висновками лікарської комісії є непрацездатні, а також явні каліки (з ампутованими кінцівками); чоловіки 60-річного і жінки 55-річного віку; сліпі та глухонімі. Улаштування інвалідів на працю проводять органи суспільної опіки через трудові артілі інвалідів та відділ суспільної опіки Міської управи, а також районні інспектори суспільної опіки...»⁸⁸. Користуючись вищевказаними документами, райінспектури почали реєструвати безробітних інвалідів, здатних до полегшеної праці, і влаштовувати їх на роботу на підприємства інвалідної кооперації. Особливо діяльність у цьому напрямку активізувалася в 1942 р. Наприклад, за станом на 1 вересня 1942 р. в м. Києві налічувалося 24 інвалідних артілі та майстерні з загальною кількістю працюючих інвалідів 1546. За час від 1 червня до 1 вересня 1942 р. було зареєстровано працездатних інвалідів — 1749, відряджено на роботу — 1031, фактично влаштовано на роботу — 781 особа⁸⁹.

Ще одним з напрямків діяльності міських органів влади у соціальній сфері в роки нацистської окупації стало надання допомоги на поховання. Зрозуміло, що якщо в пересічних містян не було коштів на харчування, то на інші витрати й поготів. Поширеними стали випадки стихійних по-

ховань у непристосованих для цього місцях, інколи непоховані мерці лежали вдома, просто на вулиці чи цвинтарі протягом багатьох днів і навіть тижнів. За таких умов санітарно-епідемічний стан міста поступово ускладнювався, зростала загроза виникнення епідемій інфекційних захворювань. Зважаючи на таку ситуацію, міська управа змушена була взяти на себе частину витрат, виділяючи грошову допомогу на поховання та безкоштовне місце на цвинтарі. Розмір допомоги складав: на поховання дорослого не більше 230 крб., дитини до 14 р. — не більше 123 крб.⁹⁰.

Як зазначалося вище, існувала ще одна категорія містян, для якої передбачалося надання соціальної допомоги — родини тих, хто виїхав на роботу в Німеччину. При відділі соціальної опіки КМУ була створена спеціальна секція, працівники якої опікувалися зазначеними питаннями. Станом на березень 1942 р. до секції щоденно зверталися в середньому 300 осіб. За I кв. 1942 р. вона надала допомогу грошима та продуктами харчування 1080 родинам⁹¹. Зі слів киянки Г. Лук'янової: «Мати одного молодого чоловіка, що виїхав з першим транспортом, отримує 150 крб. на місяць, 1 кг хліба і кг пшона на тиждень (це факт), тому що вона слаба й безпомічна»⁹².

У роки окупації у Києві утворилися професійні об'єднання (спілки художників, письменників⁹³, інженерів⁹⁴, учителів), відновив роботу Будинок вчених. Вони спрямовувалися своєю діяльністю не лише на задоволення професійних інтересів своїх членів, а були покликані підтримати їх у скрутний час. «15 листопада Спілка українських письменників затвердила свій тимчасовий статут і тим покклала початок організаційному життю. ... Разом з організаційною і творчою діяльністю, спілка вживає заходів і до створення матеріальної бази для життя письменників. Завдяки енергійній, ініціативній роботі дирекції господарської служби спілки ... організовано письменницький кооператив «Слово», який улаштував уже виїзд на село для купівлі продуктів. Відкриється їдальня-ресторан»⁹⁵. «Для об'єднання мистецьких сил України створено в Києві спілку акторів. Основне завдання цієї організації — сприяти розвитку українського національного мистецтва. Спілка акторів ... організувала гастрольні подорожі театрів ім. Шевченка й ім. Затиркевич-Карпинської по районах області (Макарів, Біла Церква, Умань). Керівництво спілки чималу увагу віддає також задоволенню побутових потреб акторів київських театрів»⁹⁶. Київський Будинок учених планував охопити всі сфери життя науковців: матеріальне забезпечення, культурно-освітню роботу, наукову та юридичну допомогу, житлові питання, організацію пенсіонерів. ... При Домі вчених є каса взаємодопомоги пенсіонерів-науковців, яких нараховується коло 200 чол. Правління каси ... виявило частину пенсіонерів, які терплять велику нужду, для яких виклопотано одноразову допомогу в 500—

1000 крб. Для них же роблять 1% відрахування з усіх розподілюваних продуктів, визначені пільгові умови вступу в кооператив тощо⁹⁷.

Таким чином, у роки окупації змістовне насичення періодичної преси створювало ілюзію піклування нацистської влади про окремі категорії місцевого населення. Вирішення соціальних проблем подавалося у вигідному для окупантів світлі й спотворювало реальну ситуацію в цій царині. Досить влучно висловився про окупаційні часописи Д. Малаков: «[В газеті] друкувалися й різні нариси, начерки й замальовки з щоденного життя, щедро напхані зухвалою брехнею, відвертим заробітчанством»⁹⁸. Однак саме завдяки газетним публікаціям вдалося встановити хронологію подій і з'ясувати ряд невідомих фактів з тогочасного життя окупованої столиці. Критичний аналіз інформації, вміщеної в «Українському слові» та «Новому українському слові» й співставлення її з архівними документами та спогадами очевидців відтворюють реальну картину в соціальній сфері окупованого Києва. У складі місцевих управ створювалися спеціальні підрозділи — відділи суспільної опіки, покликані надавати допомогу нужденним містянам (дітям-сиротам, інвалідам, пенсіонерам, погорільцям, родинам репресованих радянською владою і родинам тих, хто виїхав на роботу в Німеччину). Соціальні заходи місцевої влади мали тимчасовий характер. Загальні засади нацистської політики стосовно місцевого населення, низький рівень фінансування, величезна кількість осіб, які потребували опіки й допомоги, бо ледве виживали в жорстоких умовах окупаційного повсякдення, завадили вказаним структурним одиницям міської адміністрації належним чином налагодити допомогу та підтримку соціально незахищених киян. Останні переважно змушені були самотужки розв'язувати весь комплекс складних побутових проблем.

¹ Карел Беркгоф. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. — К., 2011. — 455 с.; *Главацький М.* Діяльність органів опіки як складова політики соціального забезпечення на території генерального округу «Київ» в 1941–1942 рр. / Максим Главацький // *Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ.* — Чернівці, 2014. — Вип. 18. — С. 32–42; *Гребень Є.О.* Заходи окупаційної влади у соціальній сфері на території Білорусі (1941–1944 рр.) / Євген Гребень // *Укр. іст. журн.* — 2013. — № 4. — С. 136–152; *Лисенко О.Є.* Соціальні аспекти окупації : методологія проблеми / Олександр Лисенко // *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст.* — К., 2007. — Вип. 11. — С. 3–9; *Орлянський В.С.* Соціальне забезпечення в діяльності Запорізької міської управи в період фашистської окупації 1941–1943 рр. / Володимир Орлянський // *Культурологічний вісник: наук.-теорет. щорічник Нижньої Наддніпряни.* — Запоріжжя, 2009. — Вип. 23. — С. 42–45; *Стельникович С.* Соціальний захист населення на Житомирщині в роки нацистської окупації / Сергій Стельникович // *Гілея.* — 2013. — № 73. — С. 40–42; *Снудка І.М.* Соціальне забезпечення населення окупованих

територій (на прикладі рейхскомісаріату «Україна») / Ірина Спудка // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту. — Запоріжжя, 2006. — Вип. 20. — С. 249–253.

² *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.) : іст.-бібліогр. дослідж.: у 2-х т. / Костянтин Курилишин. — Л., 2007. — Т. 1. — 640 с.; Т. 2. — 592 с.; *Його ж.* Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами української легальної преси: монографія. — Л., 2010. — 328 с.; *Титаренко Д.* Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дмитро Титаренко. Донецький національний університет — Донецьк, 2002. — 19 с.; *Його ж.* Окупаційна періодика про соціально-економічний стан Донеччини в 1941–1943 рр. // Історичні і політологічні дослідження. — 1999. — № 1–2. — С. 135–142; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941–1944 рр.: Джерела дослідж. Бібліогр. / Борис Черняков. — К., 2005. — 80 с. — (Засоби мас. інформації в Україні у Другій світ. війні; Вип. 1).

³ Українське слово. — 1941. — 10 жовт. — № 27. — С. 4.

⁴ Там само. — 29 жовт. — № 43. — С. 4.

⁵ Нове українське слово. — 1942. — 22 берез. — № 65. — С. 4.

⁶ Державний архів Київської області (*далі* — ДАКО). — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 153, арк. 1.

⁷ Нове українське слово. — 1942. — 16 жовт. — № 236. — С. 4.

⁸ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 165, арк. 62.

⁹ Там само. — Арк. 4, 62, 64.

¹⁰ Нове українське слово. — 1942. — 29 квіт. — № 96. — С. 4.

¹¹ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 211, арк. 14–15.

¹² Цит. за: *Литвин В.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / Володимир Литвин. — К., 2004. — С. 208–209.

¹³ Українське слово. — 1941. — 28 листоп. — № 69. — С. 4.

¹⁴ Там само. — 7 жовт. — № 24. — С. 4.

¹⁵ *Хорошунова Ірина.* Первый год войны. — Запись от 11 октября 1941 г. // Режим доступа: http://issuu.com/judaicacenter/docs/_____9

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Лук'янова Ганна.* Щоденник війни / Ганна Лук'янова // Україна. Наука і культура. — К., 2009. — Вип. 35. — С. 328.

¹⁹ Там само. — С. 320, 331.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (*далі* — ЦДАВО України). — Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 43.

²¹ Українське слово. — 1941. — 11 груд. — № 79. — С. 4.

²² Нове українське слово. — 1942. — 31 травн. — № 123. — С. 4.

²³ Там сама. — 21 лют. — № 40. — С. 4.

²⁴ *Кузнецов А.* Бабин Яр. Роман-документ / Анатолій Кузнецов. — К., 1991. — С. 121.

²⁵ Українське слово. — 1941. — 4 груд. — № 74. — С. 4.

²⁶ *Хорошунова Ірина.* Первый год войны. — Запись от 11 октября 1941 г. // Режим доступа: http://issuu.com/judaicacenter/docs/_____9

²⁷ Там само.

²⁸ Українське слово. — 1941. — 7 груд. — № 76. — С. 4.

²⁹ Нове українське слово. — 1941. — 24 груд. — № 9. — С. 4.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань країни. — Ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 2.

- ³¹ Лук'янова Ганна. Назв. праця. — С. 317–318.
- ³² Нове українське слово. — 1942. — 29 лип. — № 173. — С. 4.
- ³³ Українське слово. — 1941. — 4 листоп. — № 48 — С. 4; 7 листоп. — № 51. — С. 4; 15 листоп. — № 58. — С. 4; 2 груд. — № 72. — С. 4.
- ³⁴ Там само. — 21 жовт. — № 36. — С. 4.
- ³⁵ Нове українське слово. — 1941. — 23 груд. — № 8. — С. 4.
- ³⁶ Там само. — 24 груд. — № 9. — С. 4.
- ³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 243^a, арк. 70, 71.
- ³⁸ Українське слово. — 1941. — 6 груд. — № 75. — С. 3.
- ³⁹ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 170, арк. 20–21.
- ⁴⁰ Худяков Ф. Плен. В окупації. Киев 1941–1943 годов / Федір Худяков // В кн.: Худяков Ф. Прожитое и пережитое. — К., 2005. — 472 с. // Режим доступу: <http://judaica.kiev.ua/old/eg15/15-13.htm>
- ⁴¹ Нове українське слово. — 1941. — 20 груд. — № 6. — С. 4.
- ⁴² Худяков Ф. Назв. праця.
- ⁴³ Нове українське слово. — 1941. — 24 груд. — № 9. — С. 4.
- ⁴⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. (Збірник документів і матеріалів). — К., 1951. — С. 325, 326.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп.43, спр. 475, арк. 159.
- ⁴⁶ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 1, спр. 91-б, арк. 15, 16.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 34, арк. 12.
- ⁴⁸ Українське слово. — 1941. — 15 листоп. — № 58. — С. 4.
- ⁴⁹ Там само. — 16 листоп. — № 59. — С. 4.
- ⁵⁰ Там само. — 29 листоп. — № 70. — С. 4.
- ⁵¹ Нове українське слово. — 1941. — 31 груд. — № 15. — С. 4.
- ⁵² Там само. — 23 груд. — № 8. — С. 4.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 15, спр. 22, арк. 19.
- ⁵⁵ Українське слово. — 1941. — 25 листоп. — № 66. — С. 4.
- ⁵⁶ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 135, арк. 10, 11.
- ⁵⁷ Українське слово. — 1941. — 29 листоп. — № 70. — С. 4.
- ⁵⁸ Нове українське слово. — 1942. — 15 січн. — № 10. — С. 4.
- ⁵⁹ Там само. — 13 трав. — № 108. — С. 4.
- ⁶⁰ Малаков Д. Оті два роки у Києві при німцях / Дмитро Малаков. — К., 2002. — С. 157–160, 165.
- ⁶¹ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 86, арк. 168, 169 зв.–171 зв.
- ⁶² Там само. — Арк. 342.
- ⁶³ Там само. — Ф. Р-2395, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 4, арк. 29.
- ⁶⁵ Українське слово. — 1941. — № 42. — С. 4.
- ⁶⁶ Там само. — 30 жовт. — № 44. — С. 4.
- ⁶⁷ Там само. — 22 листоп. — № 64. — С. 4.
- ⁶⁸ Нове українське слово. — 1941. — 20 груд. — Ч. 6. — С. 3.
- ⁶⁹ Українське слово. — 1941. — 29 листоп. — № 70. — С. 4.
- ⁷⁰ Там само. — 6 груд. — № 75. — С. 4.
- ⁷¹ Там само. — 10 груд. — № 78. — С. 4.

⁷² Цит. за: *Главацький М.* Діяльність благодійних організацій на території генеральної області «Київ» (1941–1943 рр.): соціальний аспект / Максим Главацький // *Грані*. — 2014. — № 3. — С. 128.

⁷³ *Немирон Никон.* У збудженій в огні столиці України / Никон Немирон // В боротьбі за українську державність: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. За ред. М. Марунчака. — Вінніпег, 1990. — С. 815.

⁷⁴ *Малаков Д.* Назв. праця. — С. 139.

⁷⁵ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 153, арк. 10–11.

⁷⁶ Нове українське слово. — 1941. — 30 груд. — № 14. — С. 4.

⁷⁷ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 15, спр. 22, арк. 16.

⁷⁸ Там само. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 80, арк. 1.

⁷⁹ Там само. — Арк. 16–17.

⁸⁰ Українське слово. — 1941. — 3 груд. — № 73. — С. 4.

⁸¹ Нове українське слово. — 1942. — 22 берез. — № 65. — С. 4.

⁸² ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 165, арк. 62.

⁸³ Нове українське слово. — 1942. — 22 берез. — № 65. — С. 4.

⁸⁴ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 1, спр. 91-б, арк. 17.

⁸⁵ Там само. — Арк. 15, 16.

⁸⁶ Там само. — Арк. 25.

⁸⁷ Нове українське слово. — 1942. — 7 серп. — № 181. — С. 4.

⁸⁸ Там само. — 5 черв. — № 127. — С. 4.

⁸⁹ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 1, спр. 91-б, арк. 16, 17.

⁹⁰ Там само. — Оп. 15, спр. 22, арк. 14.

⁹¹ Українське слово. — 1941. — 13 груд. — № 81. — С. 3.

⁹² *Лук'янова Ганна.* Назв. праця. — С. 343.

⁹³ Українське слово. — 1941. — 14 жовт. — № 30. — С. 4.

⁹⁴ Там само. — 12 жовт. — № 29. — С. 3.

⁹⁵ Там само. — 6 груд. — № 75. — С. 4.

⁹⁶ Там само. — 4 груд. — № 74. — С. 4.

⁹⁷ Нове українське слово. — 1941. — 20 груд. — № 6. — С. 4.

⁹⁸ *Малаков Д.* Назв. праця. — С. 145.

Данная статья посвящена изучению социальной политики местной оккупационной власти в Киеве в начальный период оккупации. Рассмотрены городские властные структуры и организации, отвечавшие за оказание помощи и виды последних. Определен информационный потенциал газет «Украинское слово» и «Новое украинское слово» для изучения социальной тематики. Доказано, что помощи и пособия предоставлялись незначительной части киевлян и имели эпизодический характер.

Ключевые слова: *социальная политика, периодическая печать, «Украинское Слово», «Новое Украинское Слово», Киевская городская управа, Красный Крест, Вторая мировая война, нацистская оккупация.*

The present article is concerned with the social Policy studying of occupational local-Authority in Kiev on the beginning of Occupation. It has been considered municipal environmental Authorities and organizations that in charge of help. It is defined information resources of such publications as «Ukrainian Word» and «New Ukrainian Word» for observing the social subject. It is proved that the assistance has been available for a limited number of Kievers and has sporadic character.

Keywords: *Social Policy, Media, «Ukrainian Word», «New Ukrainian Word», Kiev City Council, Red Cross, Second World War, Nazi Occupation.*